

ӘОЖ 81'322

ТАРИХИ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ РЕАЛИЙЛЕРДІҢ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қуатбай Нурсейт Бахтиярулы

nurseyt_96_80@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Филология факультетінің
аударма теориясы және практикасы кафедрасының
магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – С.Сәтенова

Қазіргі таңда мәдениетаралық қарым-қатынастағы реалийлердің алатын орны күннен-күнге артып келеді. Тілші мамандар оларды тереңінен зерттеуге белсенді түрде ден қоюда. Себебі түпнұсқаның мағынасын дәл беру мәселесі әрқашан реалийлердің аударылуымен тығыз байланысты. Сол себепті реалийлерді зерттеу, олардың түрлі тілдерге аударылу мәселесі бүгінгі таңда өзекті тақырыптардың біріне айналған.

Түпнұсқа мәтіндегі нақты бір сөзге балама табылмайтын жағдайлар сиректеу де болса

кездеседі. Бұндай жағдай негізінен, белгілі бір құбылыс немесе зат басқа халықтың тұрмыс-тіршілігінде болмағанда орын алады. Бұл сияқты сөздер *реалийлер* деп аталады.

Реалийлер белгілі бір ұлттың, елдің өзіне ғана тән тұрмыстық, материалдық, рухани, тарихи-қоғамдық құбылыстары мен заттарының тура мағынасындағы (номинативтік) атаулары деген ұғымда қолданылады [1; 35], сол себепті оларды аудару ешқандай қиындық келтірмейтін сияқты. Бірақ мұның аударматануда ерекше сөз болуына себеп болар жайттар баршылық. Біріншіден, бір халықтың өмір салты екінші халықта дәл солай қайталануы сирек кездеседі; екіншіден, ол сөз мәтінде тәуелсіз болып тұруы мүмкін; үшіншіден, ол сөзде ерекше бір стильдік бояу болуы міндетті емес. Сондықтан, реалийлерді келесі бір тілге жеткізудің өзіндік шарттары және тәсілдерінің болуы заңды құбылыс.

Жалпы реалийлер қаншалықты тереңінен зерттеліп басталса келе жатқанымен, ғалымдар тұрғысынан әлде де түрліше қабылданады немесе түсіндіріледі. Осыны түсініп, олардың мағынасына тереңірек айқындау мақсатында осы мысалы жан-жақты қарастырған ғалымдардың тұжырымдамаларына сүйенуді жөн көрдік.

Мысалы, аударматану саласындағы болгар ғалымдары С. И. Влахов және С. П. Флорин реалийлерге аударматану тұрғысынан келесідей анықтама берген: «*Реалийлер* – бұл бір халықтың өміріне (тұрмысы, мәдениеті, әлеуметтік және тарихи дамуы) тән заттарды атайтын сөздер (және сөз тіркестері), олар ұлттық және тарихи ерекшеліктерінің көрінісі бола тұра, олардың басқа тілдерде нақты сәйкестіктері (баламалары) жоқ. Демек, жалпы ережелерге сүйеніп аударылмай, ерекше аудару әдістерін талап етеді» [2; 55].

Ал, лингвоелтанушы Г. Д. Томахин берген анықтама бойынша, реалий – ол «белгілі бір ұлт пен халықтың материалды мәдениетіне, тарихи деректеріне, мемлекеттік институттарына ғана тән аттар, ұлттық және ауыз әдебиеті (фольклор) кейіпкерлерінің аттары және т.б.» [3; 13].

Ал отандық ғалым Ж. А. Жақыповтың реалий ұғымына берген анықтамасына назар аударатын болсақ, онда «реалий» - латын сөзі, зат, нәрсе деген ұғымды білдіреді [1; 35].

Зерттеулердің барлығына ортақ құбылыс – реалийлерді тақырыптық топтарға бөліп қарау. Алайда, реалийлердің классификациясы туралы сан алуан пікірлер бар. Әсіресе, қарастырылатын сөзді қандай ерекшеліктеріне немесе қасиеттеріне байланысты топтарға бөлу қажет деген сұрақтың төңірегінде аударматанушылардың арасында пікірталас туындайды. Сол себепті, қазірге дейін ұлттық-мәдени колоритті жеткізетін реалийлердің бірыңғай классификациясы жоқ және зерттеушілер әртүрлі қағидаларға сүйеніп, өз классификацияларын ұсынады.

Ғалым А. С. Ермағамбетова қазақ тіліндегі реалийлердің өзіндік классификациясын ұсынған. Оның классификациясы бойынша, қазақ тіліндегі ұлттық және тарихи ерекшеліктерді білдіретін реалийлер үлкен үш топқа бөлініп, олардың әрқайсысы өз кезегінде топшаларға жіктелген:

I. *Қоғамдық-тарихи реалийлер*: 1. Әкімшілік-аумақтық бірліктер мен елді мекендердің атаулары; 2. Көшпенділердің өмір жағдайына – мал шаруашылығы, қоныс, аңшылыққа қатысты реалийлер; 3. Әлеуметтік топтар, шен, лауазым, жолдаулардың атаулары; 4. Халықтың әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері мен жора-жоралғыларына қатысты реалийлер; 5. Халықтың мәдениетіне қатысты реалийлер (халық ауыз әдебиетіндегі түсініктер; ұлттық ойындар мен сайыстардың атаулары); 6. Дінге қатысты реалийлер (мифологиялық реалийлер; мұсылмандық сенім және діни адамдарға қатысты реалийлер); 7. Қару-жарақтардың атаулары;

II. *Географиялық және этнографиялық реалийлер*: 1. Географиялық ұғымдар; 2. Этнографиялық ұғымдар (орда, тайпа, ру және сол ру мен тайпалардың мүшелерінің атаулары; отбасы мүшелерін білдіретін реалийлер); отбасы және неке қатынастарының реалийлері;

III. *Тұрмыс реалийлері*: 1. Баспана, тұрғын үйдің ішкі көрінісі, ыдыс-аяқ, үй керек жарақтары; 2. Ұлттық киім, бас киім, әшекей бұйымдардың атаулары; 3. Ұлттық тағамдар мен сусындар; 4. Музыкалық аспаптардың атаулары; 5. Өлшем (салмақ өлшемдері және

ақша); далалы жердегі қашықтық өлшемі [4; 15].

Ал, лингвоелтанушы Г. Д. Томахин реалийлерді американдық материалдар негізінде өз жіктемесіне сүйене отырып жан-жақты зерттеген [5].

Аударматану саласына қатысты еңбектерімен танымал болгар ғалымдары С. И. Влахов және С. П. Флорин классификациясы бірнеше қағидаларға сүйене отырып жасалған. Олар тақырыптық қана емес, мекендік және мерзімдік сипатына қарай бөлу қағидаларын да ескерген:

I. *Географиялық реалийлер* (физикалық географиядағы және метеорологиядағы нысандардың атаулары; адам қызметіне қатысты географиялық нысандардың атаулары; эндемиктердің атаулары (өсімдіктер мен жануарлардың атаулары);

II. *Этнографиялық реалийлер*: а) Тұрмыс (тамақ, сусындар; киім; тұрғын үй, жиһаз, ыдыс-аяқ; көлік); б) Еңбек (еңбек адамдары; еңбек құрал-саймандары; еңбекті ұйымдастыру); в) Өнер мен мәдениет (ән мен би; музыкалық аспаптар; халық ауыз әдебиеті; театр; өзге өнер түрлері мен өнер туындылары және бұйымдары; орындаушылар; әдет-ғұрыптар мен жоралар; мерекелер мен ойындар; мифология; дін басылары мен ізбасарлар; күнтізбе); г) Этникалық нысандар (этнонимдер; лақап аттар; тұрғылықты жері бойынша адамдардың атаулары); д) Өлшемдер мен ақша (өлшем бірліктері; ақша бірліктері);

III. *Қоғамдық-саяси реалийлер*: а) Әкімшілік-аумақтық құрылым (әкімшілік-аумақты бірліктер; елді мекендер; елді мекен бөлімдері); б) Билік органдары мен билік жүргізушілер (билік органдары; билік жүргізушілер); в) Қоғамдық-саяси өмір (саяси ұйымдар мен саяси қайраткерлер; патриоттық және қоғамдық қозғалыстар; саяси оқиғалар мен қозғалыстар; лауазымдар, дәрежелер; мекемелер; оқу орындары мен мәдени мекемелер; сословиелер мен касталар; сословиелік белгілер мен нышандар); г) Әскери реалийлер (бөлімшелер; қару-жарак; киім-кешек; әскери қызметкерлер) [2; 59-88].

- С. И. Влахов және С. П. Флорин реалийлерді сондай-ақ мерзімдік сипатына қарай *заманауи* және *тарихи* деп жіктеген. Демек, аталған ғалымдардың пайымдауын негізге ала отырып, реалийлер *тарихи* және *заманауи қоғамдық-саяси реалийлер* деп бөліп қарастыруға болады.

- Тарихи қоғамдық-саяси реалийлердің аудармадағы көрінісін толығымен талдау үшін «Mangi E!» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналының материалдары алынды. Бұл журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде екі айда бір рет шығады.

- Тарихи қоғамдық-саяси реалийлерге нақтырақ келетін болсақ, мынадай мысалдарды көруге болады:

- «Мәртебелі патша және бүкіл Русьтің ұлы князі Федор Ивановичтің жарлығы бойынша *боярлар* мәртебелі патша және бүкіл Русьтің ұлы князі Федор Ивановичтің тілмашы Вельмин Степовқа мемлекет ісі мен қызмет үшін жалақы беріп Қазақ ордасына екі жылға жіберілсін» [6, 10].
- “By the decree of the State’s Tsar and the Great Knyaz of All Ruthenia Fyodor Ivanovich, *boyars* are prepared to deliver a payment to a translator Velyamin Stepanov to from State’s Tsar and the Great Knyaz of All Ruthenia Fyodor Ivanovich to implement the State’s affairs and to serve in the Cossack horde for two years” [6, 11].
- Бұл мысалдағы «бояр» сөзі сословие мен касталар реалийлеріне жатады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөзге «Орыс мемлекетіндегі феодалдық қоғамның жоғарғы тобы» деген анықтама берілген [7]. Аудармашы бұл сөзді транслитерация тәсілімен аударған, бірақ, біздің ойымызша, бұл реалий барлық оқырманға түсінікті бола бермеуі себептен, оған қысқаша түсіндірме беріп кету қажет. Ағылшын тіліне аудару кезінде representative of the upper class деп қосымша түсініктеме берген жөн.
- Қазақ хандығының өзінің тарихында елдің ішкі және сыртқы саясатына *ханшаның* белсенді түрде қатысқан тамаша фактісі көрсетілген [6, 9].
- The history of the Kazakh Khanate reports about a notable fact regarding the active participation of *khanshi* in both internal and external policy of the country [6, 6].

- Бұл жерде біз қарастыратын реалий – «ханша» сөзі. Бұл сөз жоғары кастаға жататын әйелдің дәрежесін білдіретін реалий болғандықтан, сословие мен касталар реалийлеріне жатады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөзге «хан әулетінен шыққан әйел адам, ханның қызы не қарындасы» деп анықтама берген [7]. Әр түрлі халықтарда хан әулетінен шыққан әйел адамға әр түрлі дәреже беретін болғандықтан, ханша сөзі реалийге айналған. Алайда, аудармашы бұл сөзді ағылшын тіліне аудару кезінде тек транслитерация тәсілін қолданған. Ағылшын тілді оқырманға бұл сөздің мағынасын дұрыс жеткізу үшін орнын толтыру (компенсация) тәсілі арқылы сондай мағынаны жеткізетін “a princess” сөзімен алмастырған жөн.
- Орыс мемлекетінің Жошыдан соң қалыптасқан мемлекеттермен өзара қарым-қатынасы жөніндегі кейбір мұрағат құжаттарында «*Үлкен елші*» және «*жаушы*» лауазымдары ажыратылады [6, 26].
- Some archival documents on relations between the Russian state and post-Jochi states distinguish between such positions as “*Bolshoi posol*” (great ambassador) and “*gonets*” (messenger) [6, 17].
- Бұл жерде біз қарастыратын реалийлер – «Үлкен елші» және «жаушы». Бұл сөздер лауазым, атақ және дәрежелер реалийлеріне жатады. Аудармашы бұл сөздерді орыс тіліне аударып, орыс тілінен ағылшын тіліне транслитерация тәсілімен аударған. Сондай-ақ, оқырманға түсінікті болуы үшін бір ғана тәсілмен шектеліп қоймай, экспликация (сипаттамалы аударма) тәсілін де қолданған.
- Кейіннен, *тың эпопеясы* басталған 1955 жылы Украинадан, Белоруссиядан, Ресейдің еуропалық бөлігінен 800 мың адам келді [6, 25].
- Subsequently, in 1955, at the start of the *Tselina epic*, 800 thousand people came from Ukraine, Belarus and the European part of Russia [6, 22].
- Бұл жерде біз қарастыратын реалий – «тың эпопеясы» сөз тіркесі. Бұл сөз тіркесі қоғамдық-саяси құбылыстар реалийлеріне жатады. 1955-1960 жылдары Қазақстанның солтүстік аймақтарында тың игеру саясаты жүзеге асырылғандықтан, тың эпопеясы деген атқа ие болған оқиғалардың бірі. Аудармашы «тың» сөзінің орыс тілдегі «целина» деген аудармасын ағылшын транслитерациялап, ал «эпопея» сөзінің ағылшын тіліндегі сәйкес аудармасын алып, бұл сөз тіркесін жартылай калька тәсілімен аударған.
- Ал *отыз жетінші-отыз сегізінші жылдардағы жаппай жазалау* кезінде санадағы ұлттық сарқыншықтар жуылып-тазартылып, тәуелсіз намысты рух жойылып, үмітті мақсат оты өшіріліп, тындым боп тындыруға бағытталған жазалау саясаты үздіксіз жүргізілді [8, 23].
- In the *period of the 1937 to 1938 repressions* some lags in conscience were wiped out; proud and independent spirit of the nation got ruined [8, 26].
- Бұл мысалды қарастыратын болсақ, «отыз жетінші-отыз сегізінші жылдардағы жаппай жазалау кезеңі» тек бұрынғы Кеңес одағына кірген халықтар үшін түсінікті концепт болып табылады. «Отыз жетінші-отыз сегізінші жылдар» деген сөз тіркесі ел аузындағы тұрақты тіркеске де айналған. Оны алдыңғы ғасырдың жылдары екендігін нақтылап көрсетпесе де, Кеңес үкіметі кезіндегі халықтар үшін түсінікті ұғым, яғни реалийге айналған. Бұл Кеңес үкіметі кезіндегі жалпы қудалау, репрессия оқиғаларына байланысты туындаған әлеуметтік құбылыстарға қатысты реалий. Осы секілді оқиғалардың аудармаларда берілуі жиі кездеседі. Аудармашы ағылшын тілдес халықтар қазақ елі тарихымен таныс емес болуын ескере отырып, және нақтылау (конкретизация) тәсілін қолданған.
- Венгр ғалымы Арминий Вамбери бұл бас киімнің атын: «Сарай *бекайымдары* бас киімдерінің ең мықтысы осы сәукеле» деп жазады [8, 136].
- Armin Vambery, a scholar from Hungary wrote, “For *women* at the court saukele is a main piece of clothing” [8, 137].
- Бұл мысалда біз қарастыратын реалий – «бекайым» сөзі. Бұл сөз лауазым, атақ

және дәрежелер реалийлеріне жатады. «Бекайым» сөзіне түсіндірме сөздіктерде «текті әулеттен шыққан әйел адамдарға берілетін лауазым» деген анықтама берілген [7]. Яғни, бекайымдар жоғары кастаға жататын әйел адамдар болған. Алайда, аудармашы бұл сөзді ағылшын тіліне жалпылау (генерализация) тәсілімен жай әйел адам деп аударған. Бұндай аударма «бекайым» сөзінің толық мағынасын ашпайды және оқырманға дұрыс ақпарат жеткізбейді. Бұл реалий сөзді ағылшын тілді оқырмандарға дұрыс жеткізу үшін экспликация (сипаттамалы аударма) тәсілін қолданған жөн.

- Зерттеу барысында бұл журналдардағы қоғамдық-саяси реалийлерді аударуда транслитерация әдісінің кеңінен қолданылғаны анықталды, ол 60%, калька әдісі – 18% құраған. Ал жалпылау (генерализация) – 9%, нақтылау (конкретизация) – 6%, орнын толтыру (компенсация) – 3%, экспликация (сипаттамалы аударма) – 3% ең аз қолданылған тәсілдер екендігі нақтыланды.

Қорытындылай келе, С. И. Влахов және С. П. Флориннің классификациясына сүйене отырып, қоғамдық-саяси реалийлерді тарихи және заманауи деп жеке қарастыруға болады. “Mangi EI” халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналынан алынған мысалдарға талдау жасай келе, тарихи қоғамдық-саяси реалийлерді аударуда лексикалық және лексика-грамматикалық трансформациялар қолданылғаны, ең көп қолданылатын тәсілдер транслитерация мен калька екені анықталды. Ал ең аз қолданылған тәсілдер жалпылау (генерализация), нақтылау (конкретизация) және экспликация (сипаттама аударма) екенін байқауға болады. Алайда, белгілі бір тәсілдің жиі қолданысы оның тиімділігінің көрсеткіші емес. Мысалы, бүкіл ережелерді сақтап, транскрипция арқылы аударылған реалийлер көп жағдайларда сөздің тек дыбыстық формасын жеткізіп, оның мағынасын жеткізе алмайды. Сөздің графикалық формасын жеткізетін транслитерация тәсілі жөнінде де осыны айтуға болады. Ол баламасыз лексиканы басқа тілге аудару барысында сирегірек қолданылады. Әр аударма тәсілінің өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері болғандықтан, аударма кезінде бір тәсілмен шектелмей, екі немесе үш аударма тәсілін бірге қолданған тиімді, мысалы, транскрипция мен транслитерация немесе калькілеу және орнын толтыру, т.б.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Жақыпов Ж. А. Аударматануды аңдату. – Астана, 2004, 142 б.
2. Влахов С. И., Флорин С. П. Непереводимое в переводе. – М.: Наука, 1986. – 416 с.
3. Томахин Г. Д. Реалии в языке и культуре//ИЯШ. – 1997.
4. Ермагамбетова А. С. Сущность и значение национальных слов-реалий в языке художественного произведения и способы их перевода. (Автореферат дис)
5. Томахин Г. Д. Реалии-американизмы. – М.: Высшая школа, 1988. – 239 с.
6. Mangi EI, №5(19) – 2016
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
8. Mangi EI, №6(20) – 2016.